

УДК 323.12

Етнічна ідентифікація, або Мрії про минуле

Тетяна Зубро,
докторант філософського факультету
Братиславського університету ім. Я. Коменського
(Словаччина)

У статті на основі праць зарубіжних і вітчизняних політологів проаналізовано проблему зростання ролі етнічної ідентифікації на теренах сучасної України. Увага звертається на причини і можливі негативні аспекти цього процесу.

Ключові слова: етнічна ідентифікація, національна ідея, націоналізм, легітимація.

In the article the problem of increasing the importance of ethnic identification in present-day Ukraine is analyzed on the basis of the works of foreign and native politologists. The attention is paid on the reasons and prospective negative aspects of this process.

Keywords: ethnic identification, national idea, nationalism, legitimacy.

На відміну від країн Центральної Європи, де зміни в 1990-х роках відбувалися під гаслом повернення до Європи, в Україні цей процес мав дещо інший напрям. На тому етапі розвитку стало помітним зростання популярності національної ідеї, в поняття якої вкладалося творення власної державності і загального добробуту.

На думку англійського соціолога Д. Лейна, населення Радянського Союзу мало дві форми національної ідентифікації - радянську і національну, яка була пов'язана з географічною територією чи мовою. Сповідувалася, власне кажучи, етнічна ідентифікація. Коли під час „перебудови” народи так званих союзних республік від радянського простору і радянської ідентичності відреклися, то основою легітимації політичного реформаторського руху там, як і в деяких східноєвропейських країнах, стали національність і релігія. Відбувалася політизація народів на

національній основі, де національність - це ідея, націоналізм - програма, мета якої — мобілізувати громадян для подолання певних труднощів. Націоналізм і релігія як ідеології заповнювали вакуум у свідомості громадян і в такий спосіб забезпечували легітимацію опозиції щодо радянської влади і комунізму [1, с. 125].

Деякі західні вчені звертають увагу на ще один специфічний аспект пробудження націоналізму в перехідних суспільствах Східної Європи (включаючи й Україну). Це зв'язок між цінностями комуністичної ідеології та етнічним націоналізмом, який у цих країнах відроджується [2]. Ідеологічні складові комунізму належать до групи факторів, які детермінували відродження в цьому регіоні етнічних орієнтацій національної ідентичності. На думку Дж. Чопфліна, комуністична ідеологія зруйнувала громадянське суспільство в країнах регіону, створивши атомізовані спільноти, в основі яких лежали недовіра і самоізоляція. Відтак етнонаціональні ідентичності залишалися чи не єдиними структурами, в яких могли формуватися громадянські паростки взаємодії на основі довіри й солідарності. В умовах ліквідації комуністичною ідеологією інших конфронтуючих з нею ідей і цінностей, етнічність залишалася єдиною формою, яка збереглася в тій чи іншій мірі і була представлена в структурі національної ідентичності цих країн. Тривалий період панування тоталітарної системи та універсалістська природа ідеологічних цінностей комунізму, які в низці країн асоціюються з зовнішнім тиском, сприяла популяризації не громадянських, а національних проектів збереження і відродження конкретної етнічності, утримуючи поняття національної ідеї в межах етнічності, що, до речі, стало одним з визначальних чинників руйнування комуністичної моделі.

Загалом можна визначити ще кілька причин зростання ролі етнічної ідентифікації:

1) переважання етнічного типу національної ідентичності пояснюють тим, що не існувало сформованої структури демократичних політичних і громадянських інститутів, а також ефективних інститутів законодавчої влади. В таких умовах етнічний націоналізм заповнює інституційний вакуум [3]. На думку Д. Снайдера, етнічний націоналізм має тенденцію до домінування, коли політичний контекст характеризується колапсом інститутів влади. Це проявляється в тому, що інститути влади не спроможні задовольняти базові потреби громадян, а також не існує сформованих альтернативних структур, які були б здатні взяти на себе реалізацію цих функцій [4];

2) зростання етнічної ідентифікації, як не парадоксально в умовах глобалізації, є своєрідною реакцією свідомості на тенденції універсалізму, посилення соціальної конфліктності в умовах перехідного суспільства;

3) спалахи сепаратистських настроїв в поліетнічних спільнотах;

4) цілеспрямований ідеологічний вплив.

Якщо говорити про Україну, то сама нестабільна ситуація перехідного

суспільства стає джерелом підвищення ролі етнічної ідентифікації, коли виникає бажання знайти психологічну підтримку в традиційних формах, що є найпростішим шляхом знову відчувати себе частиною певної соціальної спільноти. В часи стабільності соціальна система певною мірою захищає особистість відносно стійкими ціннісними настановленнями, моральними нормами, законами, створюючи тим самим передбачуване майбутнє, як це було, наприклад, в радянський період. Відповідно, в нестабільні періоди втрачається підґрунтя, і людина постає перед проблемою пошуку нових життєвих цінностей, поглядів і творення оновленої політичної культури. Цим підґрунтям на певний час стає етнічна ідентифікація. Звідси й випливає потреба консолідації спільноти за етнічною ознакою. При цьому робляться спроби в нових умовах знайти інтегруючу національну ідею, сформувані і виокремити національну міфологію, символи, культуру. Однак це нелегке завдання, якщо взяти до уваги високий рівень поляризації українського суспільства, повну недовіру до влади і різноспрямованість зовнішньополітичних орієнтацій населення. До того ж помітні тенденції до ототожнення національної ідеї і націоналізму.

В цьому випадку надзвичайно важливим для розуміння ситуації є саме те, що етнічна ідентифікація виникає не тільки стихійно, але й формується цілеспрямовано. І тут постає питання: чи можна спрогнозувати кінцевий результат таких спроб і прорахувати можливі побічні ефекти? Безперечно, етнічна ідентифікація може бути потужним колективним ресурсом, але ж вона несе в собі конфліктний потенціал. У світі знайдеться безліч прикладів, коли етнічність ставала руйнівною силою і призводила до громадянських та військових конфліктів.

На рівні теоретичних розробок в українській науковій думці з'являється велика кількість праць, пов'язаних з дослідженням питань формування української політичної нації, розробкою української національної ідеї як основи функціонування нації і її соціально-політичних прагнень, роллю етнічної ідентичності в цьому процесі. Теоретичні і практичні дослідження зачіпають проблеми зменшення потенціалу сепаратизму і послаблення тенденцій поляризації українського суспільства. З'являються спроби віднайти в етнічній ідентифікації такий ритуал, який би виражав солідарність великих спільнот, ставши каталізатором активності й консолідуючою основою для об'єднання фрагментованої української політичної культури. Такі прагнення могли б бути успішними при наявності спільної історії етносу, який проживає в межах єдиної країни, єдиної культури, релігії, мови, але у населення України такої спільної основи немає. Історія довела, що спроби, коли влада згори намагається сформувані колективну ідентичність, не мають успіху. Об'єднання навколо певних цінностей за допомогою тиску неминуче зустрічається з могутньою протидією.

Необхідно звернути увагу на ще один істотний момент: у випадку України такі спроби не будуть спрацьовувати як консолідуюча основа в

складних умовах поліетнічності суспільства. Загальновідомо, що етнічна самоідентифікація – це нелегкий процес, який особливо напружено і гостро проходить в країнах з традиційно багатонаціональним населенням і недостатньо сформованим громадянським суспільством, до яких належить і Україна. До того ж багато зарубіжних дослідників (Г. Алмонд, С. Верба, Р. Інглхарт, М. Газеровскі, Т. Пауер) погоджуються з тим, що етнічно гетерогенні суспільства вважаються менш схильними до досягнення політичної консолідації, політичної стабільності і формування громадянської політичної культури. Цінності і норми громадянського суспільства в поліетнічних державах наражаються на великий ризик появи різних суспільно-політичних деформацій. А що стосується ситуації в Україні, то слід звернути увагу на існування в суспільстві протилежного вектора консолідації, а саме наявності ліній розколу за основними факторами – мова, релігія, національність, історія. Ці складові є одними з найстабільніших елементів, які впливають на процес політичної консолідації. Етнокультурні чинники ідентичності не тільки не відповідають сучасним реаліям, але й об'єктивно не можуть бути консолідуючим началом розколотого за цими ж чинниками (культура, мова, релігія) українського суспільства.

У певний період розвитку суспільства національна ідентифікація стає своєрідним наслідком національного конструювання. Такий процес чітко відстежується на прикладі України. Не обмежуючись лише теоретичними дослідженнями, українські науковці і політичні діячі намагаються формувати національну свідомість на рівні державних інституцій, навчальних закладів і через засоби масової інформації.

І хоч радикальний український націоналізм характерний сьогодні лише для певних маргінальних груп і партій на кшталт ВО „Свободи” і для окремих регіонів України, проте його поміркований варіант в останні кілька років стає популярним серед українських політиків. З високих трибун лунають заклики до національного єднання навколо національних пріоритетів. Політики намагаються сформувати для себе імідж „борців” за національне відродження України і навіть, певною мірою, змагаються, хто з них найбільш національно чи патріотично налаштований. Але не слід забувати, що надмірна орієнтація на етнічність призведе до обмеження прав і свобод особистості, а прагматичне питання щодо активізації національних почуттів для досягнення тієї чи іншої політичної мети може розбудити абсолютно ірраціональну і непередбачувану хвилю націоналізму з його негативними аспектами.

На рівні української політичної сцени національна ідентичність використовується як інструмент для політичної мобілізації різними силами: від спроб втілення української національної ідеї в державну ідеологію до версій ультра націоналістичних течій на кшталт УНА-УНСО з їх гаслом „Україна для українців” і політикою „Україна понад усе”, яку підхоплюють державні діячі найвищого рангу. Особливо це стало помітним

Тетяна Зубро

після подій 2004 року і зміни контреліти в Україні. Причому національний аспект в цьому підході звернений в історичне минуле. Різне трактування „нації” і „національних інтересів” використовується сьогодні з різною метою: і як спроби консолідації вкрай поляризованого українського суспільства, і як інструмент виокремлення „чужих” і згуртування „своїх”, і як засіб легітимації влади і власності. Ще одним доказом того, що українська політична сцена повертається в бік націоналізму, є те, що націоналістична тематика все частіше використовується в риторичі популістів, які прагнуть в такий спосіб загравати з населенням.

Бажаючи знайти консолідуючу основу і одночасно вирішуючи проблему власної легітимації, влада намагається віднайти і відтворити традиціоналістські моделі поведінки, ціннісні орієнтації і настановлення з історичного минулого, постаті минулого стають „національними героями”. Іншими словами, націоналізм прагнуть втілити в життя як політичний проект. Керівники держави, декларуючи вибір демократичного шляху розвитку, побудову відкритого суспільства та інтеграцію в сучасну європейську спільноту, використовують традиціоналістську риторичу й атрибутику, організують богослужіння на державному рівні в найнесподіваніших місцях (наприклад, в СБУ), які називають „актами духовного очищення”.

У випадку України пошук традицій „часто переплітається з відвертою міфологізацією минулого” [5, с. 53], а іноді стає й об’єктом штучних конструювань. Тенденційно розтлумачені образи минулого розглядаються як спосіб вирішення нагромаджених проблем, а метою формування національної ідеї є подолання культурно-історичної неоднорідності українського суспільства.

Але якими способами це долати? І навіщо?

Націоналізм стає своєрідним прикриттям для різних ідеологічних конструцій та міфологем. Переписуються підручники історії, створюється (і не без допомоги ЗМІ) такий собі образ українця-жертви, скривдженого і приниженого, а це, між іншим, ідеальне середовище для формування агресивного націоналізму. Слід зауважити, що в націоналістичній пропаганді активно використовується міфологічна складова для конструювання не тільки минулого, але й формування символічних, іноді суперечливих, образів сьогодення.

Деякі автори визначають характерні для пострадянських країн напрями цілеспрямованого конструювання:

- 1) підвищений інтерес до історичних постатей з минулого;
- 2) культивування історичного чи міфологічного типу зовнішності;
- 4) спроби посилити релігійне виховання чи запровадити пропаганду сакральних ідеалів;
- 5) апелювання до традиційних цінностей етносу на різних рівнях;
- 6) звернення до фольклорних джерел [6, с. 116].

Проблема окремих українських політичних діячів полягає в тому, що вони намагаються реалізувати ідеї, які не вдалося здійснити в минулому

– розбудувати самостійну Україну на принципах відокремлення української культури і мови від інших культур. Але ж відомо, що така свідома диференціація етносу від інших несе в собі загрозу не тільки створення біполярної системи сприйняття архаїчного типу „свій – чужий”, але й формування вже випробуваного авторитарними режимами „образу ворога”, що призводить до зростання рівня агресивності в суспільстві. Більше того, в умовах трансформації українського суспільства погіршення соціально-економічного становища, зубожіння населення, існування міфологем в етнічній та культурній сферах, крайній націоналізм, який містить в собі елементи регресу [6, с. 189], поглиблює регіоналізацію країни і ще більше поляризує фрагментовану політичну культуру населення, створюючи ризики політичної поляризації, а в подальшому й можливої конфронтації.

На нашу думку, Україна, намагаючись реалізувати названі вище ідеї, може ізолюватися від процесів, які відбуваються як в європейських, так і в інших країнах. У світі сьогодні надзвичайно важливою є проблема формування ідей, які б не принижували інші етноси, не підривали б їхні цінності (мова, традиції, вірування тощо), а об'єднували громадян у єдину спільноту. Прикладом реалізації таких прагнень є Європейський Союз. Інтегруючи в себе нові країни, Європа формує єдину економічну, правову, фінансову базу, що сприятиме її подальшому розвитку як єдиного цілого. І якщо ми говоримо про європейський вибір України, то маємо зрозуміти, що ЄС будується на засадах демократії, недоторканності прав і свобод людини, гарантіях верховенства права, поваги до всіх без винятку етнічних груп, які проживають на території об'єднаної Європи. Такий підхід дає змогу країнам ЄС рухатися вперед. А наші мрії про минуле не дозволяють нам зазирнути в майбутнє і на рівні зі світом, що розвивається швидкими темпами, вирішувати глобальні і регіональні виклики сучасного періоду.

Тенденції, які проявляються в українській державній ідеології, а також патерналістські настрої влади стосовно громадян, викликані браком ціннісної основи для консолідації. До речі, Н. Паніна зробила висновок, що, не знаходячи в українському соціумі не тільки нових демократичних цінностей, але й діючих законів, така традиціоналістська модель, архаїчність атрибутики та „українськість” поведінки влади в певній мірі відповідає запитам населення на цьому відтинку часу і є, в певному сенсі, „вимушеним” вибором українців [7].

Емоційні звернення до національного відродження і повернення до свого коріння в нестабільні перехідні періоди призводять до зростання національного ізоляціонізму та ксенофобних настановлень. Про це свідчать результати соціологічних досліджень, проведених в Україні. Вивчаючи фактори національної ідентичності, толерантності і ксенофобії в Україні, Н. Паніна зазначає, що в свідомості українського населення майже у всіх регіонах і серед усіх категорій, опитаних з 1992 року, спостерігається зростання ізоляціоністських настроїв і прямих ксенофобних настановлень [8, с. 30]. Зокрема, якщо 1992 року частка населення з рівнем відкритості

(толерантності) становила 35,2 %, то 2002 року цей показник становив лише 9,9 %, а 2005 – 10,4 %. Рівень ізоляціонізму в настроях населення на початку 1990-х років становив 33,3 %, 2002 року – 48,1 %, 2005 року – 49,5 %. Слід відзначити і зростання рівня відкритої форми ксенофобії з 6,3 % 1992 року до 27 % 2002 року, 2005 року ця цифра становила 25,2 %.

Не можна не погодитися з припущенням, що в основі національного ізоляціонізму, який домінує в свідомості жителів України, лежать „архаїчно-традиціоналістські цінності, які в значній мірі визначають на теперішньому етапі формування, розвиток і консолідацію системи соціальних відносин в цілому” [9, с. 31]. В таких умовах значно ускладнюється відродження громадянськості як важливого виміру національної ідентифікації. На порядок денний виноситься актуальне питання: чи не виникне в результаті таких процесів загроза формування передумов регресивного розвитку суспільної системи закритого типу з традиційно-общинними або авторитарними принципами консолідації і чи не призведе це до негативних тенденцій зростання рівня нетерпимості до критичної точки?

Щоб змінити ситуацію, необхідні реальні, а не декларативні демократичні перетворення, демонстрація політичною елітою зразків поведінки, які відповідають сучасним демократичним цінностям і правовій державі.

На думку багатьох українських вчених (зокрема, Н. Паніної, М. Шульги, О. Майбороди, Л. Нагорної), заклики до розбудови незалежної країни і досягнення національного єднання дуже абстрактні, щоб виступати орієнтирами для подальшого розвитку. Для глибоко поляризованого українського суспільства національна ідея постає явищем малозрозумілим та ірраціональним, а „будь-які спроби вибудовувати її на войовничо-захисних засадах з присмаком ксенофобії позбавлені конструктивного потенціалу” [10].

Опитування громадської думки підтверджують, що в єдину спільноту українців об'єднує або може згуртувати, в першу чергу, прагнення до істотного підвищення добробуту громадян (33,4 %) та рівні права і співіснування в межах однієї держави (28,2 %), і лише потім виступають спільні політичні принципи та ідеї (11,6 %) чи спільна східнослов'янська культурна й історична спадщина [11].

В першу чергу потрібно віднайти громадянський консенсус серед української політичної еліти, до чого постійно закликають міжнародні й вітчизняні експерти, щодо цілей розвитку держави і способів їх здійснення. Такими цілями можуть бути: процвітання країни і благополуччя її громадян, дотримання основних прав і свобод, побудова справді демократичної і правової держави, формування громадянського суспільства і громадянської політичної культури, не забуваючи при цьому і про підтримку української культури, мови, національних традицій. Як стверджував Ю. Хабермас, „ідея універсальності демократії і прав

людини створює той твердий матеріал, в якому від цієї миті заломлюються промені національних традицій” [12, с. 77]. А щодо способів реалізації цих цілей, то вони теж загальновідомі. Це демократичні правила гри, які для всіх учасників, незалежно від того при владі вони чи в опозиції, будуть однаковими і обов'язковими.

Література:

1. **Лэйн Д.** Падение государственного социализма. Перевод: Н. В. Романовский (оригинал: английский) // Мир России. – 2005. – №3. – С. 105 - 141.

2. **Schopflin G.** Nationalism and Ethnicity in Europe, East and West // Kupchan C. A. (ed.) Nationalism and Nationalities in the New Europe. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995. – P. 37 - 65.

3. **Gellner E.** Nationalism in Vacuum // Motyl A. J. (Ed.) Thinking Theoretically About Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR. New York: Columbia University Press, 1992. – P. 243 - 254.

4. **Snyder J.** Nationalism and the Crisis of the Post-Soviet State // Broun M. E. (Ed.) Ethnic Conflict and International Security. Princeton, N.J: Princeton University Press, 1993. – P. 79 - 101.

5. **Бурлачук В. Ф.** Суспільна трансформація як руйнування та вибір традиції // Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід. – Київ. – 2004. – С. 49 - 72.

6. **Чернявская Ю.** Фокусы этнической идентичности // Космополис. – 2007. – №3 (19). – С. 105 - 117.

7. **Bedřich W.** Loewenstein My a ti druzí // Sociologický časopis. – Ročník [Vol.] 31. – № 2. – 1995. – S. 187 - 200.

8. **Паніна Н.В.** Демократизація в Україні та помаранчева революція у дзеркалі громадської думки // Дзеркало тижня. – №19 (598). – 20 - 26 травня 2006. Режим доступу до газети <http://www.dt.ua/3000/3050/53413/>

9. **Панина Н. В.** Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №4. – С. 26 - 45.

10. Там само.

11. **Нагорна Л.** Поняття „національна ідентичність” і „національна ідея” в українському термінологічному просторі // Політичний менеджмент. – 2003. – №2. Режим доступу до журналу <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=16&c=119>

12. Центр Разумкова. Соціологічні опитування // Режим доступу http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=284

13. **Хабермас Ю.** В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи / Пер. с нем. В. С. Малахова – Донецк: из-во „Донбасс”, 1999. – 123 с.